

КОХАННЯ У ДРАМІ ЖИТТЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

*Невесело на світі жить,
Коли нема кого любить!
Тарас Шевченко*

У статті висвітлено романтичні захоплення в житті великого українського мислителя, поета, художника, громадського діяча Тараса Шевченка. Здійснено аналіз його автобіографічної спадщини; наведено фрагменти інтимної лірики, що засвідчують про глибокі психологічні переживання автора через фрагментарне драматичне кохання.

З'ясовано, що романтик-поет усе життя шукав ідеал жінки, коханої, дружини, намагаючись позбутися самотності, а його інтимна лірика пронизана мотивами нерозділеного почуття, розлуки. Проглядається психологічна закономірність - боячись втратити близьку людину, він стає приреченим на постійні втрати. Автор зазначає, що поетична спадщина Кобзаря на теми кохання відображає історію того часу, розкриває тасмичні фрагменти творчості через тематику, основні персонажі, сюжети, ідеали жіночої краси тощо.

Ключові слова: творча спадщина Тараса Шевченка, інтимна лірика, романтизм.

Е. Будник. Любовь в драме жизни Тараса Шевченко. В статье освещены романтические увлечения в жизни великого украинского мыслителя, поэта, художника, общественного деятеля Тараса Шевченко. Осуществлен анализ его автобиографического наследия; приведены фрагменты интимной лирики, удостоверяющие о глубоких психологических переживаниях автора через фрагментарную драматическую любовь.

Выяснено, что романтик-поэт всю жизнь искал идеал женщины, любимой, жены, пытаясь избавиться от одиночества, а его интимная лирика пронизана мотивами неразделенного чувства, разлуки. Просматривается психологическая закономерность – боясь потерять близкого человека, он становится обреченным на постоянные потери. Автор отмечает, что поэтическое наследие Кобзаря

на темы любви отражает историю того времени, раскрывает таинственные фрагменты творчества через тематику, основные персонажи, сюжеты, идеалы женской красоты и тому подобное.

Ключевые слова: творческое наследие Тараса Шевченко, интимная лирика, романтизм.

Мета: на основі аналізу біографічних фактів і поетичних творів Тараса Шевченка розкрити особливості потракування концепту кохання, художнього осмислення категорій краси та істини.

O. Budnyk. Love in life drama of Taras Shevchenko. The article highlights romantic flames in the life of Taras Shevchenko, a prominent Ukrainian thinker, poet, artist and public figure. His autobiographical heritage and pieces of intimate poetry proving profound psychological experiences of the author through very passionate and dramatic love have been analyzed.

The romantic poet all his life sought the ideal of a woman, a lover, a wife, trying to combat his loneliness. The psychological pattern is noticed - a fear of losing a loved one, he is doomed to constant loss. The author notes that Shevchenko's lyrical intimate legacy reflects the history of the time, reveals the mysterious fragments of creativity through subject matters, main characters, plots and ideals of female beauty.

Key words: creative legacy of Taras Shevchenko, intimate lyricism, romanticism.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Великий український мислитель, поет, художник, якого ми сприймаємо, зазвичай, у традиційному дусі, прожив лише сорок сім років, з яких двадцять чотири був кріпаком, десять - перебував на засланні та тільки один десяток літ насолоджувався так званою свободою під пильним оком жандармів, здебільшого далеко від батьківщини, рідної української землі. Однак весь час творив, жив для свого народу і, звичайно, мріяв про власну щасливу сім'ю, адже як людина, передусім чоловік, кохав і був

коханим.

М. Шагінян у монографії "Тарас Шевченко" зазначає: "...Дослідження кохання великих людей, творців - величезне, важливе завдання, яке безмежно збагачує. У тому, кого і як кохає велика та й усяка людина, розкривається суспільство, історія цілого покоління... Особливо це вірно по відношенню до Тараса Григоровича Шевченка" [20].

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідження творчої спадщини Т. Шевченка здійснено у філософському, історико-літературному, мовознавчому, психолого-педагогічному, фольклорно-мистецькому та інших аспектах.

Осмилення етапних моментів життя митця у поєднанні з аналізом його поетичної та прозової творчості відображено у працях таких учених, як: Н. Гаєвська, М. Грицюта, М. Дубина, Л. Жванія, Л. Задорожна, І. Заславський, М. Наєнко, О. Таланчук, С. Хороб, Г. Штоня та інші. Творчість Тараса Шевченка як об'єкт мовознавчих студій досліджували: В. Ващенко, В. Кононенко, Г. Конторчук, О. Синявський, В. Сімович, М. Сулима, П. Петрова, В. Русанівський та інші. Світоглядні засади Кобзаря відображені у наукових публікаціях С. Возняка, І. Зязюна, О. Копиленка, М. Неліпи, Г. Сагач, О. Сінченко, М. Сороки, психолого-педагогічний контекст творчої спадщини Шевченка обґрунтували Г. Васянович, Г. Грабович, О. Гудзь, О. Забужко, В. Коломієць, П. Кононенко, О. Сухомлинська та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Найпалкішим коханням Тараса була подруга Оксана Коваленко, з якою провів своє дитинство і яка стала першою поетовою музою. Відтак, 1829 року, доля їх розлучила: Шевченко як кріпак пана Енгельгардта змушений був покинути село і вирушив до м. Вільно, а Оксана 1840-го вийшла заміж за кріпака К. Сороку. Шевченко важко переживав це, у віршах називає кучеряву Оксану "чужою чорнобривою". Вона ж надихнула поета до написання віршів "Мені тринадцятий минало", "Не молилася на мене", "Ми вкупці колись росли".

*Ми вкупочці колись росли,
Маленькими собі любились,
А матері на нас дивились
Та говорили, що колись
Одружимо їх. Не вгадали... [13, 200-201].*

Другою жіночою постаттю, що слугувала Шевченковою музою, стала польська дівчина Ядвіга Гусиковська. У них спалахнуло взаємне юне кохання, однак Шевченко був кріпаком, тому змушено поїхав з паном Енгельгардтом до Петербурга. Та розумна дівчина Ядвіга, закохана в поезію Адама Міцкевича, передала цю любов 16-річному Тарасові, який почав писати вірші й польською мовою. Після цього болісного розлучення з коханою поет часто роздумує про свободу людини.

Третє кохання зустрів, уже будучи вільним, коли навчався в Академії художеств у Петербурзі. На квартирі, де проживав разом з І. Сошенком, познайомився з німкеню Амалиєю Клоберг – 15-річною дівчиною-натурницею. Сошенко, будучи старшим за Шевченка, запропонував дівчині одружитися. Незважаючи на це, 25-річний поет виявився нестримним. У нього запалились світлі й чисті почуття, що вилилися в акварелі 1839 р., коли художник намалював портрет молоді красивої дівчини з розпущеним волоссям і чарівними великими очима. Хоч разом їм не судилося бути, та Амалия так і залишилася неодруженою, пізніше він згадає її у творі "Художник". А. Клоберг позувала йому в таких відомих картинах, як "Жінка в ліжку" та "Марія" (1840, С.-Петербург).

Варвара Репніна, донька колишнього київського генерал-губернатора, була на шість років старшою від поета, однак глибоко закохалась у нього. І це було взаємно. У своїх листах Шевченко називає її "добрейшей і благороднейшей", "єдиний друг мой" [5, 261–263]. Утім, через величезну соціальну прірву, що пролягла між княжною та колишнім кріпаком-поетом, їхні теплі стосунки довгий час були таємними, дружніми, які так і залишились примарним коханням.

Мандруючи Україною (1843–1844), Тарас на балу у Волховської знайомиться й відразу закохується в Ганну Закревську – заміжно жінку, чоловік якої (український поміщик, полковник у відставці П. Закревський) був удвічі старшим за неї. Для поета Ганна стала чи не найглибшим і найтривалішим його коханням, хоч найменше він сподівався на можливість особистого щастя з нею.

Тарас Григорович намалював портрет

красуні, відтак розчарувався тим, що часто бачив її фліртування в оточенні численних залищальників. Відтак, забувши образи, називає її "колишнє святе диво", відвідував знову, присвятив вірш "Немає гірше, як в неволі...":

*...Оце нагадую. Ніколи
Ти не здавалася мені
Такою гарно-молодою
І прехорошою такою
Так, як тепер на чужині... [3, 94].*

Ганна Закревська залишила в поета світлі романтичні спогади про жіночу красу, яку довго зберігав у своїй душі:

*Якби зострілися ми знову,
Чи ти злякалася б, чи ні?..
А я зрадів би, моє диво!*

Моя ти доле чорнобрива! [18, 94].

Уявні картини зустрічі з коханою поєднані зі світлими спогадами Шевченка, котрий пройнятий турботою про її душевний спокій. Г. Закревська вийшла в історію як безнадійне кохання Кобзаря.

Дослідниця спадщини Шевченка зазначає: "Кажуть, коли у Ганни Закревської народилася донька Софія, її чоловік на неї навіть не глянув і одразу відіслав дитину в село. Їхні стосунки не мали майбутнього, але вони дуже вплинули на Шевченка. У поета з'являється бажання мати свій дім, свою родину, дружину. І це бажання, ця нестримна душевна потреба буде супроводжувати поета все життя" [20].

У березні 1858 року Т. Шевченко, перебуваючи в Москві, неодноразово відвідував поета М. Максимовича. Побачивши вперше його дружину, - відразу закохався в неї, як описує пізніше, "похмура оселя вченого посвітлішала", коли ввійшла Марія Максимович. Після цього почався черговий платонічний роман, про що читаємо в його "Щоденнику": "Іде він, старий антикварій, викопав таке свіже, чисте добро? І сумно, і задрісно..." [16, 214–215]. Звичайно, що М. Максимович ревнував свою дружину до молодого поета. Свідченням є різкі зміни в оцінці його творчості, зумовлені, очевидно, частими гостюваннями Шевченка на хуторі Михайлова гора, де проживав Максимович. З цього приводу господар сім'ї зазначав: "...Перебуваючи на хуторі, приходив [Т. Шевченко] тільки ночувати, а увесь останній час вештався по полі і деінде: там малював, розмовляв з селянами та пиячив, а в розмовах з жінкою його богохульствував..." [1, 496]. Відтак у висловлюваннях є чимало суб'єктивного, несправедливого, адже перебування Т. Шевченка на ху-

торі Михайлова гора було досить плідним. З 14 до 22 червня 1859 р. намалював портрет Михайла Максимовича і його дружини Марії, а також писав величезну поему "Марія", яка насичена передусім глибинним філософським змістом. Чарівна місцева природа й тепле спілкування в родині Максимовичів творчо надихали на такі твори. Безумовно, що світлою музою була Марія Максимович.

*Все упованіє моє
На тебе, мій пресвітлий раю,
На милосердіє твоє,
Все упованіє моє
На тебе, мати, возлагаю [12, 250–264].*

У поемі автор дещо трансформував біблійну легенду, намагаючись наблизитись до життєвих реалій, надав Марії більш людського образу, сповненого материнської любові до свого сина Христа. Незважаючи на численну критику, поема "Марія" – шедевральний витвір Шевченка. Як зазначає В. Шевчук, цей твір можна назвати "одним із найвишуканіших і естетично вельми ускладнених дивовижною алегоричною грою творів поета, зокрема образу матері. Зрештою, вона народжує не Бога, а "правду й волю", які й розносить, надихнувши власним духом апостолів, по землі, воскресаючи при цьому в душах "людей", тобто окрадених, бідних, пригноблених, скорботних і невольничих" [19, 186].

Романтизм Т. Шевченка відтворений в його листах до Максимовичів, у яких він просив Марію Максимович підшукати для нього кандидатуру для одруження: "Вельми і вельми шанобна і любая моя пані Мар'є Васильєвно! Спасибі вам, моє серце єдине, за ваше щиро ласкаве привітання!.. Оженіть, будьте ласкаві, а то як ви не ожените, то й сам бог не оженить, так і пропаду бурлакою на чужині. На те літо, як бог pomoже, я буду в Києві і на Михайловій Горі, а ви там де-небудь під явором або під вербою і поставте мою завітчану княгиню, а я піду погулять та й зостріну її. Полюбимось, та й поберемося. Бачите, як просто і гарно..." [4, 431–433]. У цих рядках дійсно звучить світлість у сприйманні високих почуттів поета, щире прагнення зустріти свою єдину й найдорожчу. Однак доля розпорядилась інакше.

У період двотижневого гостювання поета на Михайловій Горі, за припущеннями вчених, мав місце інтимний зв'язок поета з Марією. Однак після останньої зустрічі Тараса Григоровича з її чоловіком М. Максимовичем (припускають, що тут звучали образливі слова на адре-

су Шевченка) більше жодних листів до Максимовичів від поета не надходило, хоч знову ж таки, існували підозри щодо справжнього батька сина Олексія, якого народила дружина М. Максимовича рівно через дев'ять місяців після наддніпрянських зустрічей. Більшість дослідників цей делікатний момент або омитають, або спростовують тим, що дитина народилась через вісім місяців. Відтак явним є те, що Шевченко щиро симпатизував Марії, називаючи її "моя голубка сизая", "моє серце єдине", "люба моя пані" [Там само].

Черговим відчайдушним і безтямним захопленням поета взимку 1854–1855 рр. стала дружина коменданта Новопетровського укріплення, матір трьох дітей Агата Ускова. Шевченко якийсь час вважав її найчарівнішою та найрозумнішою жінкою, вищою досконалістю, відтак, цей платонізм хибував перебільшенням. Випадково заставши Агату за грою в карти, вона здалася йому бездушною й пустою, сердечні почуття тут же кудись зникли. Для нього вона стала звичайною провінційною дамою з міщанськими інтересами, у котрої діти доглядає нянька, а знання – з чужих розмов.

Нешчасливе кохання поглибило кризу самотності Т. Шевченка, тому ідея одруження в нього стає домінантною. У спілкуванні з російською актрисою Катериною Піуновою в Нижньому Новгороді (1858) поет, будучи майже на 30 років старшим від неї, запропонував свою руку й серце, однак у відповідь отримав відмову. Більше того, він зрозумів, що його сватання було використано батьками Катерини в корисливих цілях – для укладання вигідного контракту для доньки з керівництвом театру в Нижньому Новгороді. Цього не міг пробачити Кобзар, оскільки не лише його, а й славного друга М. Щепкіна, поставили в незручне становище. Пізніше, після смерті Т. Шевченка, К. Піунова у своїх спогадах написала: "Тарас Григорович Шевченко ошчасливив мене своєю увагою і який зробив мені велику честь – запропонував стати його дружиною... Тоді, п'ятнадцятирічна дівчина, я, звичайно, не могла оцінити цю велику людину, але все життя гордилась і горджуся тим, що звернула на себе його увагу..." [2, 54].

Несправджене кохання принесло нові розчарування і сум самотності в Т. Шевченка, який рефлексує:

*Не женися на багатій,
Бо вижене з хати,
Не женися на убогій,
Бо не будеш спати [15, 198].*

Поет твердо вирішує одружитися з простою дівчиною: "Я по плоті і духу син і рідний брат нашого безталанного народу, та й як же себе поєднать з собакою панською кров'ю. Та й що та панночка одукована робитиме в моїй мужицькій хаті! З нудьги пропаде та й мені укоротить недового віку. Так-то, брате мій!" [6, 449].

У березні 1859 року Тарас Григорович із цим наміром вирушає в Україну. Гостюючи у свого родича Варфоломія Шевченка, йому запала в душу молоденька красуня, бідна наймичка Харитина Довгополенко. У грудні Кобзар у листах з Петербурга до В. Шевченка неодноразово просить його переконати Харитину вийти за нього заміж: "Харита мені подобалася, хоч я її і назирки бачив" [Там само, 448–449]. Про серйозність його намірів, бажання стати батьком засвідчують рядки, у яких він відкидає негативні відгуки сторонніх щодо цієї дівчини: "Мати – всюди однакова мати. Коли розумна та щира, то й діти вийдуть в люди, хоч попідтинно; а хоч і одукована, та без розуму, без серця, то й діти виростуть, як те ледащо в шинку" [Там само, 449].

Нав'язлива ідея одружитися на будь-кому, мабуть, десь приглушила кохання Тараса. Те, що в нього не було справжніх почуттів до Харитини, котру його сестри Катерина та Ярина мали агітувати створити сім'ю з її братом, свідчать рядки з листа до Варфоломія Шевченка: "Сьогодні ж ота придуркувата Харита зробила з мого великого свята такий дрібний будень, що я трохи, трохи не записався в ченці. Та дарма!" І далі в тому ж листі продовжує: "...Як бог тобі може поєднать мене з Харитиною, то купуй отой дом у Ржищеві та придбай мені лісу дубового на надвірну комору. То моя буде робоча. Дуже б, дуже добре було, якби нам укупі довелось свій вік докоротать" [7, 458]. Десь підсвідомо, очевидно, Т. Шевченко розумів, що з неписьменною Харитиною в них нема спільних поглядів на життя й тем для світських розмов, однак всеодно готувався до одруження: "А я вже Хариті і намисто купив, і дукач, і хрест купив. Дурень думкою багатіє, як то кажуть..." [Там само, 459].

І знову чергова невдача Шевченка: Харитина не дала згоди на одруження з ним. Та мрія про сім'ю його не полишала ні на мить, особливо в останні роки життя.

*Якби з ким сісти хліба з'їсти,
Промовить слово, то воно б,*

*Хоч і як-небудь на сім світі,
А все б таки якось жилось.
Та ба! Нема з ким... [17, 300].
І далі:*

*...Треба одружитись,
Хоча б на чортівій сестрі!
Бо доведеться одуріть
В самотині [Там само].*

Важко хворий, Т. Шевченко робить ще одну відчайдушну спробу одружитися – посватався до Ликери Полусмакової. У листі до Варфоломія Шевченка пише: "Будуще подружжє моє зоветься Ликеря – крепачка, сирота, така сама наймичка, як і Харита, тільки розумніша од неї, письменна і по-московському не говорить". І далі поет так коментує однакостайні негативні відгуки про Ликеру як дівчину ліниву та невисокої моралі: "Тутешні земляки наші (а надто панночки) як почули, що мені бог таке добро послалася, то ще трошки подурнішали. І вальтом голосять: не до пари, не до пари! Нехай їм здається, що не пари, а я добре знаю, що до пари!" [8, 468].

Чи не найбільше відговорювала Тараса Григоровича від цього одруження Наталя Забіла, котра з мотивів доброчесності навіть не пустила свою наймичку Ликерію з ним до міста для купівлі всього до їхнього майбутнього весілля. Тоді поет у відчаї присвячує Ликерії такі поетичні рядки:

*Моя ти любо! мій ти друже!
Не ймуть нам віри без хреста,
Не ймуть нам віри без пона...
Моя ти любо! усміхнись
І вольную святую душу
І руку вольную, мій друже,
Поддай мені... [11, 287].*

Просту селянську дівчину Шевченко розбещував дорогими подарунками: сукні, капелюшки, персні, білизна, намисто, сережки та навіть Євангеліє в білій оправі із золотими краями.

Поет домігся звільнення майбутньої дружини з кріпацтва, винайняв їй квартиру, часто відвідував її там. Однак зовсім скоро Шевченко переконався в помилковості вибору: одного разу на квартирі він застав її з учителем, якого сам для неї найняв. Перелякана дівчина відкрито заявила, що не любить "старого та поганого" Шевченка, а одружується з ним заради матеріальних статків.

У цей момент він картав себе за те, що 25-річним юнаком у такій же ситуації опинився близький друг І. Сошенко, коли Шевченко фактично "відняв" від нього зовсім юну Амалію. Випадок з Ликерою сприйняв як покарання Бога за свій непоміркований учинок молодості... Та,

мабуть, і надто молодою та недосвіченою виявилась Ликерія для 46-річного Кобзаря.

"...Я з своєю молодою, не побравшись, розійшовся. Ликерія така самісінька, як і Харита, дурніша тільки тим од Харити, що письменна. Що мені на світі робити? Я одурію на чужині та на самоті!", – розповідає Кобзар у листі до В. Шевченка [9, 472].

Тарас Григорович "в одині-самотині" вже не мріяв про сон, у якому побачить своє кохання, а навпаки:

*Ні, я не буду спочивати,
Бо й ти приснишся. І [в] малий
Райочок мій спідтиха-тиха
Підкрадеиця, наробиш лиха...
Запалиш рай мій самотній [10, 290].*

Отож, світлі надії на родинне щастя розвіялись, крах романтичних сподівань звучить у вірші "Минули літа молодії". Митець важко переживав самотність, бо хотів не лише мріяти, а й знаходити тепло у спілкуванні, задушевній розмові, що запалює серце і душу, широко бажав родинного затишку. Низка його віршів відображає цей самотній сум:

*Холодним вітром од надії
Уже повіяло. Зима!
Сиди один в холодній хаті,
Нема з ким тихо розмовляти,
Ані порадитись нема!
Сиди ж один... [14, 295].*

Після болю і розчарувань, які завдала романтичній душі поета Ликерія Полусмак, він помирає. Вона пережила його... Очевидно, легковажна дівчина тільки в останні роки свого життя зрозуміла, яке щастя їй було дароване у спілкуванні з Шевченком. Тому, зоставшись самотньою, часто відвідувала могилу Тараса на Чернечій горі.

Висновки з дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Про кохання Тараса Шевченка написано чимало спогадів, наукових досліджень, поем. Адже в коханні великих людей можна побачити історію покоління, відчуття колориту того часу, розкрити таємничі фрагменти творчості, зокрема, тематику, основні персонажі, сюжети, ідеали жіночої краси тощо. Як бачимо, романтик-поет усе життя шукав ідеал жінки, коханої, дружини, намагаю-

чись позбутися самотності. Інтимна лірика Великого митця пронизана мотивами нерозділеного почуття, розлуки, самотності. Проглядається психологічна закономірність – боячись втратити близьку людину, він стає приреченим на постійні негаразди.

До останніх днів життя Кобзаря не полишала думка про власну хатину над Дніпром, садочок та щасливу сім'ю. Та доля не приготувала особистого щастя, не подарувала йому вірної дружини й дітей, але виявилася щедрою на короточасні захоплення жіночими постатями, котрі надихали до створення поетичних і художніх полотен та не давали спокою романтичній поетовій душі. Перспективи подальших розвідок вбачаємо в дослідженні філософсько-педагогічного контексту життя та діяльності Тараса Шевченка.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Кониський О.* Тарас Шевченко-Грушівський / *О. Кониський.* – К. : Дніпро, 1991. – 702 с.
2. *Чуб Д.* Живий Т. Шевченко / *Д. Чуб.* – К. : Ярославів вал, 2005. – 200 с.
3. *Шевченко Т. Г. 3.* ("Немає гірше, як в неволі") // Тарас Шевченко : твори у 5 т. – Т. 2 : Поетичні твори (1847–1861). – К. : Дніпро, 1978. – С. 94.
4. *Шевченко Т.* До В. М. Максимович, 22 листопада 1858. Петербург // Тарас Шевченко : твори у 5 т. – Т. 5 : Автобіографія. Щоденник. Вибрані листи. – К. : Дніпро, 1979. – С. 431–433.
5. *Шевченко Т.* До В. М. Рєпніної, 25–29 лютого 1848. Орська кріпость // Тарас Шевченко : твори у 5 т. – Т. 5 : Автобіографія. Щоденник. Вибрані листи. – К. : Дніпро, 1979. – С. 261–263.
6. *Шевченко Т.* До В. Г. Шевченка, 7 грудня 1859. Петербург // Тарас Шевченко : твори у 5 т. – Т. 5 : Автобіографія. Щоденник. Вибрані листи. – К. : Дніпро, 1979. – С. 449.
7. *Шевченко Т.* До В. Г. Шевченка, 22 квітня 1860. Петербург // Тарас Шевченко : твори у 5 т. – Т. 5 : Автобіографія. Щоденник. Вибрані листи. – К. : Дніпро, 1979. – С. 458–459.
8. *Шевченко Т.* До В. Г. Шевченка, 22, 25 серпня 1860. Петербург // Тарас Шевченко : твори у 5 т. – Т. 5 : Автобіо-

графія. Щоденник. Вибрані листи. – К. : Дніпро, 1979. – С. 467–469.

9. *Шевченко Т.* До В. Г. Шевченка, 5 жовтня 1860. Петербург // Тарас Шевченко : твори у 5 т. – Т. 5 : Автобіографія. Щоденник. Вибрані листи. – К. : Дніпро, 1979. – С. 471–472.

10. *Шевченко Т. Л.* // Тарас Шевченко. Повне зібрання творів : у 12 т. – Т. 2 : Поезія. 1847–1861. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 290.

11. *Шевченко Т.* Ликері // Тарас Шевченко. Повне зібрання творів : у 12-ти томах. – Т. 2 : Поезія. 1847–1861. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 287.

12. *Шевченко Т.* Марія // Тарас Шевченко. Повне зібрання творів : у 12 т. – Т. 2 : Поезія. 1847–1861. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 250–264.

13. *Шевченко Т.* Ми вкупці колись росли // Тарас Шевченко. Твори у 5 т. – Т. 2 : Поетичні твори (1847–1861). – К. : Вид-во художньої літератури "Дніпро", 1978. – С. 200–201.

14. *Шевченко Т.* Минули літа молодії... // Тарас Шевченко. Повне зібрання творів : у 12 т. – Т. 2 : Поезія. 1847–1861. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 295.

15. *Шевченко Т.* Не женися на багатій // Тарас Шевченко. Повне зібрання творів : у 12 т. – Т. 1 : Поезія. 1837–1847. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 198.

16. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів. – 2-е вид., доп. – Чикаго : Вид-во М. Денисюка, 1959–1963. – Т. 9. – С. 214–215.

17. *Шевченко Т.* Якби з ким сісти хліба з'їсти // Тарас Шевченко. Повне зібрання творів : у 12 т. – Т. 2 : Поезія. 1847–1861. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 300.

18. *Шевченко Т.* Якби зострілися ми знову // Тарас Шевченко. Повне зібрання творів : у 12 т. – Т. 2 : Поезія. 1847–1861. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 94.

19. *Шевчук В.* Слово іпостасне / *В. Шевчук.* – К. : Твім інтер, 2001. – 264 с.

20. *Слюсаренко Н.* Я їх любив. Кохані жінки Т. Г. Шевченка // Рецензія на книгу Любові Гончарук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrainka.org.ua/beloved-women-of-shevchenko>

Стаття надійшла 16.02.2017 р.